

PROVERBELE – ACTE DE VORBIRE INDIRECTE?

În abordarea comparativă a combinațiilor libere și a celor stabile în ceea ce privește producerea sensului lor, se afirmă că sensul celor dintâi este aditiv (se obține prin adăugarea sensurilor elementelor componente), în timp ce sensul celor din urmă este unul nou, adeseori fără nici o legătură perceptibilă cu cel al componentelor.

Afirmația e valabilă doar parțial, și pentru combinațiile libere, și pentru cele stabile (vezi *infra*: *Ce ție nu-ți place...*).

Într-adevăr, de regulă sensul combinațiilor libere se obține din suma sensurilor elementelor constitutive, dar există și situații în care sensul combinației lexicale (libere), al unui enunț / text e cu totul altul decât indică „citirea” lui literală. O explicație a dinamicii producerii sensului unor asemenea texte poate aduce **teoria actelor de limbaj**¹.

Fie exemplele următoare, preluate din Searle (2001, p. 454):

[1] Studentul X: *Să mergem la film seară.*

[2] Studentul Y: *Trebuie să-mi pregătesc examenul*².

¹ a) Teoria (și denumirea) **actelor de limbaj** se leagă în primul rând de numele lui J. L. Austin, care susține că limbajul, în comunicare, nu are, în principiu, (doar) o funcție descriptivă, ci una *acțională*, adică, folosind limbajul, nu (doar) descriem lumea, ci realizăm *acte de limbaj*. Mai precis, în momentul producerii unei fraze gramaticale complete, realizăm de fapt trei acte diferite: (1) un act *locuționar* (actul de a spune ceva), care corespunde faptului de a vorbi, de a pronunța fraze); (2) un act *ilocuționar* (realizat în spunere: „en disant quelque chose”), care corespunde intențiilor urmărite de locutor în momentul performării frazei (poate comunica o promisiune, un sfat, un ordin, o amenințare etc.); (3) un act *perlocuționar* (realizat prin faptul de a spune ceva (*persuasiune, intimidare etc.*)).

Exemple:

[1] act locuționar: El *mi-a spus*: „Trage asupra ei!” (El *m'a dit*: „Tire sur elle!”);

[2] act ilocuționar: El *stăruie / mă sfătuie / îmi ordonă* etc. să trag asupra ei (El *me presse / me conseille / m'ordonne* etc. de tirer sur elle);

[3] act perlocuționar: El *mă convinsese* să trag asupra ei (El *me persuadea* de tirer sur elle).

Așadar, distincția între cele trei tipuri de acte de limbaj (de vorbire) este analoagă distincției între următoarele formulări: „El a spus că...” (El a dit que...) (= act locuționar); „El a susținut că...” (El a soutenu que...) (= act ilocuționar); „El m-a convins că...” (El m'a convaincu que...) (= act perlocuționar) (Austin 2001, p. 294 și urm.; Moeschler, Reboul 1999, p. 499).

b) Pentru comentarii mai extinse pe marginea concepțiilor privitoare la teoria actelor de limbaj, vezi Moeschler, Reboul 1999, cap. 1.

² În varianta franceză – X: *Allons au cinéma ce soir*; Y: *Je dois travailler pour mon examen*.

Enunțul [2] pare a nu avea nici o legătură de sens cu [1] (din semnificațiile constituentilor săi nu descoperim un răspuns la propunerea din [1]). Întrebarea pe care o avansează Searle este: ce anume face ca **X** să decodeze corect spusele lui **Y** (adică în conformitate cu intențiile comunicative ale locutorului)? Explicația decodării reușite a unor astfel de acte de limbaj, numite **indirecte**³, se găsește – consideră Searle – în acțiunea simultană a mai multor factori, și anume: informațiile anterioare („informations d’arrière-plan”) – lingvistice și nonlingvistice⁴ – pe care le au în comun partenerii de dialog, capacitățile (aptitudinile) generale de raționalitate și de inferență⁵ ale auditorului, la care se adaugă principiul de cooperare și maximele (regulile) conversaționale⁶ formulate de Grice (2001, p. 426-428; cf. și Reboul, Moeschler 2001, p. 47-48), precum și o anumită convenție stabilă prin care vorbitorii au căzut de acord ca o secvență sonoră să fie investită cu un conținut anume (Vasiliu 1970, p. 12). Va fi nevoie – pentru interpretarea unui asemenea text – de un proces în două faze, de o strategie inferențială care să permită alocutorului să descopere: mai întâi că intervin două acte ilocuționare divergente – unul primar, nonliteral, și unul secundar, literal –, iar apoi să descopere în ce constă funcția ilocuționară primară (Searle 2001, p. 456).

Desfășurarea acestui **proces inferențial** – cu manifestare sistematică⁷ – este explicat de Searle (2001, p. 455-459) printr-o suită de 10 etape (la care – spune autorul – s-ar mai putea adăuga alte câteva), pe care nu le vom prezenta aici.

³ Sunt numite **indirecte** actele de limbaj prin care locutorul comunică auditorului (interlocutorului / receptorului) mai mult decât spune efectiv. Actele de limbaj indirecte conțin (constau) de fapt (în) două acte ilocuționare: unul primar (care nu este literal) și unul secundar (care este literal) (Searle 2001, p. 452-460).

⁴ Pentru enunțurile date – [1] și [2] – informațiile anterioare comune ar putea fi: și **X**, și **Y** știu că **Y** este student, că studenția presupune examene care trebuie pregătite (eventual că **Y** este în sesiunea de examene), că **Y** nu poate în același timp (aceeași seară) să și meargă la cinema și să se și pregătească pentru examen.

⁵ **Inferența** este un tip de raționament la care se recurge ori de câte ori un enunț (En) comunică – cu sau fără sprijinul informațiilor contextuale – mai mult decât spun semnificațiile componentelor sale lexicale (implică semnificații suplimentare). De exemplu, En [a] *Max e burlac* implică En [b] *Max nu s-a căsătorit*, iar En [c] *Tocmai a trecut poștașul*, ca răspuns la întrebarea *Cât e ceasul?*, implică faptul că ambii parteneri știu – din informațiile anterioare (informații de fundal) – că poștașul trece, în mod consecvent, pe la o anumită oră, cunoscută de cei doi.

⁶ Grice explicitează ideea de cooperare conversațională prin patru categorii de **maxime conversaționale**: *maxima de cantitate* (impune ca intervenția unui vorbitor să conțină cantitatea de informație necesară în situația respectivă și nu mai mult), *maxima de calitate (de veridicitate)* (presupune sinceritatea locutorului, care nu trebuie să mintă și trebuie să dețină motive serioase pentru a afirma ceea ce afirmă), *maxima de relație (de relevanță / de pertință)* (impune să se vorbească la obiect, în legătură cu propriile enunțuri precedente sau cu cele ale celorlalți) și *maxima de mod* (cere să ne exprimăm clar și, pe cât posibil, fără ambiguitate, respectând ordinea în care trebuie date informațiile pentru a fi înțelese).

⁷ În sensul că se produce în conformitate cu un model aplicabil la o infinitate de cazuri. De exemplu, formularea *Poți să-mi dai sarea?*, care reprezintă, într-un anumit context situațional, nu o *întrebare* care să conțină incertitudinea locutorului cu privire la capacitatea interlocutorului de a efectua acțiunea respectivă, ci *cererea* de a i se da sarea, locutorul știind foarte bine că partenerul său *poate* realiza acțiunea.

Vom sublinia însă faptul că pentru parcurgerea lor e necesară asigurarea unor condiții de satisfacere (de îndeplinire) a actului: *condiția pregătitoare (preliminară)* (privește capacitatea interlocutorului de a realiza acțiunea); *condiția de sinceritate* (dorința interlocutorului de a acționa); *condiția de conținut propozițional* (enuțarea de către locutor a predicăției unei acțiuni viitoare); *condiția esențială* (tentativa locutorului de a-l face pe interlocutor să efectueze acțiunea).

Am considerat necesar acest excurs despre teoria actelor de limbaj pentru a-l folosi ca suport în demersul de interpretare semantică a **proverbelor** – unități frazeologice care au unele proprietăți comune cu actele de limbaj indirecte.

Teoria actelor de limbaj ne va fi utilă în încercarea de conturare a unei proceduri de interpretare⁸ a proverbelor în ceea ce privește relația dintre *expresia lingvistică* și *sensul* enunțului proverbial.

Pentru obiectivul urmărit, vom reține că proverbele – aceste *texte-aisberg*⁹ – se apropie de actele de limbaj indirecte, între altele, prin aceea că: 1. ambele au structură propozițională / frazală completă (sunt enunțuri / texte complete); 2. ambele conțin două acte ilocutionare (unul primar și unul secundar); 3. ambele pot fi decodate doar în context. Ele se deosebesc prin faptul că: 1) proverbele sunt structuri fixe¹⁰, „împietrite” (*figées*), preconstruite (*préfabriqués*) și, deci, recurente (repetabile și repetate), în timp ce actele de limbaj indirecte sunt libere în a-și construi structura; 2) proverbele au sens nonepisodic (permanent), unitar (noncompozițional), având ca referent nu un obiect, ci un „scenariu”¹¹, pe când actele de limbaj indirecte au sens nonunitar (aditiv), episodic (trecător), având ca referenți obiecte din realitate.

Să ne imaginăm, pentru început, un cadru *genetic*¹² (o scenă, un eveniment) posibil pentru un proverb de largă circulație: o persoană sau un animal (un lup, de exemplu) încearcă să prindă iepuri. Nehotărât sau nemulțumindu-se cu unul singur – pe care eventual l-ar putea ajunge și captura –, respectivul aleargă când după un iepure, când după altul, pierzând progresiv teren față de animalul urmărit și rămânând în cele din urmă fără nici o pradă.

⁸ Vom avea mereu în vedere faptul că **interpretarea** sensului textual nu poate fi concepută în afara relațiilor „comunicative, implicite, de natură pragmatico-semantică, prinse în relații *extra* (și *inter*)textuale” (Vlad 1994, p. 68).

⁹ Carmen Vlad (2000, p. 9) înțelege prin **text-aisberg** un „*complex semnic verbal dotat cu sens*”, iar mai departe: „sintagma acoperă sfera **textului împreună cu contextul său** ori, în termeni mai specifici, *partea explicită* a textului împreună cu *partea lui implicită*”.

¹⁰ Ne referim aici în primul rând la fixitatea „tiparului logic” în care se încadrează proverbele și mai puțin la aceea a lexemelor componente (sensuri și forme ale acestora).

¹¹ G. Kleiber (apud Michaux 1999) are o concepție „nominală”, care apropie proverbele de numele comune, „plecând de la relația referențială de tip denotativ asemănătoare celei care unește numele comun de referentul său”. Michaux – în urma unui larg comentariu pe marginea concepției „nominale” a lui G. Kleiber – evidențiază dublul statut al proverbelor (nominal și frazal) și elaborează un cadru teoretic prin care să se permită împăcarea caracteristicilor de nume și de frază ale proverbelor.

¹² Cadru (contextul) *genetic* e reprezentat de circumstanțele în care textul unui viitor proverb a fost enunțat pentru prima oară cu sensul particular adaptat unui act concret de comunicare (Ruxăndoiu 1996, p. 5).

Scena descrisă mai sus, pe care o numim convențional *obiect*, este văzută de un observator care o desemnează (designează, denotează) cu semnul lingvistic complex *Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul*, adică o înscrie într-o relație referențială (inițială)¹³, atribuindu-i semnificația „Cine vrea să realizeze simultan două acțiuni divergente (incompatibile), nu realizează nici una”. Acest semn – ipostaziat¹⁴ din îmbinare liberă în îmbinare stabilă (= proverb) – va putea fi aplicat ulterior, cu semnificația respectivă, la o „clasă de obiecte” cu proprietăți comune, adică la o serie de evenimente care se încadrează în schema logică următoare, corespunzătoare scenei genetice descrise la început: *Dacă X vrea (să facă) simultan y și z (unde y și z sunt incompatibile sub un aspect oarecare), atunci X nu reușește nici y, nici z*, dar având de fiecare dată (un) alt sens, revelat de contextul în care semnul funcționează. Prin urmare, în timp ce semnificația rămâne constantă (și durabilă) (G. Kleiber, apud Michaux 1999), sensul va fi dependent de context, astfel încât semnificația proverbului aici discutat va exprima, de exemplu, uneori sensul „Dacă vrei (simultan) și casă, și mașină, (te înglodezi în datorii și) rămâi fără nici una”, alteori sensul „Dacă faci curte (simultan) la două fete, rămâi fără nici una”, „Dacă vrei și carieră strălucită, și familie (numeroasă și) care să se bucure de grija și afecțiunea ta totală, rămâi fără nici una” etc. Seria poate continua teoretic la infinit, cu condiția ca relația logică pe care e construit proverbul să corespundă ansamblului de entități extralingvistice la care este aplicată, să nu intre în contradicție (să nu contrazică „morală proverbială”) (Wang, apud Michaux 1999).

Am propus, în rândurile imediat anterioare, un mod în care ar putea fi imaginată parcurgerea – în linie coșeriană¹⁵ a – drumului dinspre desemnare(a) (inițială), în contextul situațional inițial, spre semnificație, iar apoi dinspre semnificație spre sensul contextual. Vom încerca în continuare – folosindu-ne de teoria actelor de limbaj și de unele informații privitoare la forma logică – să descriem mecanismul (procedul) de generare a sensului contextual, la auzul de către un receptor al unei unități frazeologice de natură proverbială. Înainte însă trebuie să subliniem din nou complexitatea conceptuală a proverbului, faptul că, în vreme ce altor categorii de unități frazeologice – locuțiunilor, de exemplu – li se asociază concepte corespunzătoare unei (clase de) entități definibile printr-o listă de proprietăți, proverbul are o structură conceptuală complexă, lui asociindu-i-se un „scenariu schematic”, o „schemă de abstracții tematice” (engl. *Thematic Abstraction Units* = TAU, rom. „unități de abstracții tematice”) (Dyer, apud Michaux 1999).

Ne întoarcem la proverbul [P₁]: *Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul* și ne punem întrebarea: cum izbutește auditorul (alocutorul) A să interpreteze

¹³ Operația de desemnare poate fi făcută și de eroul evenimentului (scenei) respectiv(e).

¹⁴ *Ipostaza* este „un proces de transpoziție a unei forme într-o categorie, alta decât a sa” (Coupez, apud Michaux 1999). Ipostaziat, un semn lingvistic va conserva din proprietățile nivelului de plecare – cel al frazei, în cazul proverbului – și va accepta din proprietățile formei noi – al numelui, după G. Kleiber, al unității frazeologice, după modul nostru de abordare; cf. și Ch. Bally, *Le langage et la vie*, Paris, 1935, p. 160.

¹⁵ Eugenio Coseriu, *Linguistica del testo*, Roma, 1997.

spusele [P₁] ale locutorului L potrivit intențiilor comunicative ale acestuia din urmă? Conținutul comunicat de structura frazală amintită e cu totul altul decât ar indica „lectura” lui literală. Intervine aici procesul inferențial, de care aminteam în legătură cu actele de limbaj indirecte, descifrarea sensului producându-se – în mare – după cum urmează: A îl aude pe L performând [P₁]. Fie că A cunoștea dinainte semnificația lui [P₁] – deci avea informațiile lingvistice *d’arrière-plan* –, fie că nu, el: (1) își dă seama că [P₁] spune altceva decât indică sensurile însumate ale componentelor sale (conștientizează existența a două acte ilocuționare), aceasta pentru că el nu percepe în mod concret, în contextul situațional, „scena” descrisă în [P₁]; 2) pe baza cunoașterii lucrurilor, a experienței sale de viață¹⁶, pe baza capacităților sale de raționalitate, păstrând relația cu contextul genetic (Tabarcea 1982, p. 82) și descifrând sensul denotativ, el încadrează fraza recepționată în formula logică (TAU) expusă *supra*, F₁: *Dacă X vrea (să facă) simultan y și z, atunci X nu va reuși nici y, nici z*. Sensul denotativ desprins este literal, direct, este un **sens secundar**, care corespunde actului de limbaj secundar.

Tot pe baza cunoașterii lucrurilor, a experienței existențiale și a aptitudinilor de raționalitate și de inferență, A va căuta și – trecând prin semnificația cuprinsă în formula logică [F₂] – va descoperi relația de analogie stabilită de L între scena inițială (Sa, corespunzătoare actului ilocuționar secundar) și scena reală (Sb), în legătură cu care s-a enunțat [P₁] (scenă corespunzătoare actului ilocuționar primar). O dată descoperită această analogie, se va cristaliza și **sensul primar**, care ar putea fi S₁, S₂, S₃ ... S_n.

Analogia între Sa (scena inițială, genetică) și Sb, c, d ... n (scene reale ulterioare), cu sprijinul cerințelor enumerate mai sus (cunoașterea lucrurilor etc.), ajută receptorul – pe baza structurilor conceptuale organizate printr-o rețea de relații cauzale și temporale, de care dispune memoria pe termen lung a vorbitorilor – la descifrarea sensului, chiar și în condițiile auzirii unui proverb neîntâlnit până atunci.

Revenind la teoria actelor de limbaj, vom spune – în concluzie – că, în timp ce comunicarea corespunzătoare scenei observate de locutorul care a făcut designarea inițială a fost o comunicare directă, sensul ei fiind denotativ și compozițional (aditiv), treptat – prin izolare, ipostaziere – structura va dobândi caracter figurat¹⁷ (conotativ), devenind comunicare indirectă cu semnificat global (Greimas 1972, p. 318) și cu dublă valoare ilocuționară.

În rândurile anterioare am discutat un proverb figurat, pentru care existența celor două acte ilocuționare este evidentă. În continuare, vom face câteva mențiuni în legătură cu un proverb nonfigurat, [P₂]: *Ce ție nu-ți place altuia nu-i face* și vom căuta să descoperim cele două acte ilocuționare.

¹⁶ Pentru a fi capabilă să decodeze un proverb, o persoană trebuie să atingă o anumită vârstă – să depășească 7 ani (Gibbs; Honeck, apud Michaux 1999) – până la care să fi acumulat o anumită experiență de viață și să-și fi făcut „ucenicia” (*apprentissage*) în descifrarea sensurilor proverbiale. Dacă A îndeplinește aceste condiții, el știe că: a) iepurii sunt foarte buni alergători și – urmăriți fiind – aleargă în direcții diferite; b) nu poți atinge două ținte situate în direcții diferite.

¹⁷ E cazul celor mai multe dintre proverbe, dar există și proverbe nonfigurate, pentru care vezi mai departe.

Nefiind figurată („încifrată”), semnificația (TAU) lui este ușor de descoperit și de încadrat în formula logică [F₂]: *Dacă lui X nu-i place să i se facă acțiunea z, atunci X să nu-i facă acțiunea z lui Y. Sensul secundar* (literal, direct) este unul de largă generalitate și e exprimat printr-un material lexical – pronumele relativ *ce* și proverbul *a face* (Vlad 1994, p. 76) – susceptibil de a fi înlocuit cu o mare diversitate de termeni pentru care pot „sta” aceste proforme. Așa încât, dacă pentru [P₁] sensul primar putea fi: S₁, S₂ ... S_n (vezi *supra*), pentru [P₂], **sensul primar** dezvoltat prin îndeplinirea condițiilor amintite (*supra*) ar putea fi S₁: „Dacă nu-ți place să fii lovit, nu lovi pe altul”; S₂: „Dacă nu-ți place să fii bârfit, nu bârfi pe altul” etc.

Pronumele *ce*, care își procură referința contextual – din contextul extralingvistic de data aceasta –, „stă”¹⁸ pentru orice expresie corespunzătoare unei entități caracterizate – obligatoriu – prin trăsătura „neplăcut” (impusă de contextul lingvistic: *nu-ți place*) și adecvate contextului situațional. Verbul *a face* „stă” pentru un verb al cărui conținut semantic e adecvat conținutului la care trimite pronumele *ce*.

Ca o concluzie la cele de mai sus, se poate spune că și **proverbele sunt niște acte de vorbire indirecte**, în care, printr-un act ilocuționar secundar, se realizează un act ilocuționar primar, prin parcurgerea unui **proces inferențial**.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Austin 2001 = J. L. Austin, *Quand dire, c'est faire*, în *Pragmatique et théorie de l'énonciation*, (= *Pragmatique...*), București, p. 452-460.
- Greimas 1972 = J. Greimas, *Despre sens* (1960), în *Poetică și stilistică. Orientări moderne*, București.
- Grice 2001 = H. Paul Grice, *Logique et conversation*, în *Pragmatique...*, p. 422-437.
- Michaux 1999 = Christine Michaux, *Proverbes et structures stéréotypées*, în „Langue Française”, nr. 1.
- Moeschler, Reboul 1999 = Jacques Moeschler, Anne Reboul, *Dicționar enciclopedic de pragmatică*, Cluj-Napoca.
- Reboul, Moeschler 2001 = Anne Reboul, Jacques Moeschler, *Pragmatica azi*, Cluj-Napoca.
- Ruxândoiu 1996 = Pavel Ruxândoiu, *Proverb și context* (rezumatul tezei de doctorat), București.
- Searle 2001 = J. Searle, *Les actes de langage indirects* (1975), în *Pragmatique...*, p. 452-460.
- Tabarcea 1982 = Cezar Tabarcea, *Poetica proverbului*, București.
- Vasiliiu 1970 = Emanuel Vasiliiu, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale*, București.
- Vasiliiu 1990 = Emanuel Vasiliiu, *Introducere în teoria textului*, București.
- Vlad 1994 = Carmen Vlad, *Sensul, dimensiune esențială a textului*, Cluj-Napoca.
- Vlad 2000 = Carmen Vlad, *Textul aisberg*, Cluj-Napoca.

Universitatea „Babeș-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea 31

¹⁸ Nu în calitate de *substitut* în relație de *coreferențialitate* cu un nume, pentru că, în contextul lingvistic în care apare aici, pronumele *ce* nici nu anticipează (cataforic), nici nu reia (anaforic) un nume, el **stă pentru** un nume (cf. Vasiliiu 1990, p. 34-35).